

S.A.Qurbanova
Gəncə Dövlət Universiteti
Gəncə ş., H.Əliyev pr., 429
E-mail: sevincakifqizi@mail.ru

ŞİMALİ QAFQAZDA İSLAM FAKTORU VƏ MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞMASI

Məqalədə göstərilir ki, çoxlu sayda xalqların bir arada yaşadığı Şimali Qafqaz coğrafiya, dil və etnogenez baxımından son dərəcə fərqli olması ilə seçilir. Rusiyanın həmin bölgəni işğal ərəfəsində islamın Şimali Qafqaz xalqları arasında yayılması bu xalqların milli kimliklərinin formalaşmasına birbaşa təsir etmişdir. Dağıstan xalqlarının milli dirçəlişi və milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına təsiri məsələləri məqalədə təhlil edilmişdir. Şimali Qafqazda yerli əhalidən sonra burada yaşayan xalqlar arasında əhəmiyyətli yeri tutan ruslar müsəlmanlar ilə sülh şəraitində yaşaya bilsələr də, bir etnik qrup şəkilində yaşayan ermənilər isə öz iddiaları ilə yerli xalqda qəzəb doğurmaqdadırlar. Sadalanan bu məsələlər öz əksini məqalədə tapmışdır.

Açar sözlər: İslam, Şimali Qafqaz, Müridizm, Çeçenistan, Dağıstan, İnquşetiya

Dünyanın həm etnik, həm dini inanclarının müxtəlifliyinə görə ən mürəkkəb bölgələrindən biri də Qafqaz və əsasən onun şimal hissəsidir. Çoxlu sayda xalqların bir arada yaşadığı Şimali Qafqaz coğrafiya, dil və etnogenez baxımından son dərəcə fərqli olması ilə seçilir. Rusiyanın həmin bölgəni işğal ərəfəsində islamın Şimali Qafqaz xalqları arasında yayılması bu xalqların milli kimliklərinin formalaşmasına birbaşa təsir etmişdir. Bu baxımından Şimali Qafqaz xalqlarının islamlaşmasına diqqət yetirmək elmi maraq doğrurur və bu günümüzdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şimali Qafqazda yaşayan xalqların mədəni və dini inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Qara dəniz və Xəzər dənizləri arasında Qafqaz dağları yaxınlığında yaşayan Abazin, Çərkəz, Qaraçay-Balkar, Osetin, Çeçen-İnquş və Dağıstan xalqları tarixi boyunca sosial-mədəni cəhətdən yaxın olaraq birliyə sahib olmuşlar, müxtəlif dinlər və dünyagörüşlərindən təsirlənmişlər. Müsəlman ərəb tayfaları Dağıstanda qalıb burada məskunlaşdıqdan sonra islam Dağıstanda yayılmağa başladı. Dağıstan xalqının bir qismi VIII əsrdə, X-XI əsrlərdə isə çeçenlərin bir hissəsi müsəlmanlığı qəbul etdi.

Dağıstanda İslam tarixini və islamlaşdırma prosesini bir neçə mərhələyə ayırd edə bilərik: VII-X əsrin birinci yarısı; XVI-XVI əsrin ikinci yarısı; XVIII əsr; XIX-XX əsrin əvvəlləri. Qeyd olunan xronoloji dövrlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İlk iki mərhələdə İslamın yayılması əhəmiyyət daşıyırsa, növbəti iki mərhələdə daha dərin proseslər, xüsusilə ailə, vərəsəlik, şəriət və islam hüququnun gücləndirilməsini əhatə etmişdir. İslam Dağıstan xalqlarının milli dirçəlişi və milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına da təsiretmişdir.

Təbii ki, Dağıstanın islami tarixinin mühüm hissəsi İmam Şamil ilə bağlıdır. Burada onun adı ilə yanaşı müridizmi qeyd etmək lazımdır. Müridizmin dini kökləri İslamın 3 əsası – şəriət, təriqət və həqiqət üzərində bərqərar olurdu. Şəriət bu dünyanın həqiqətlərinin, təriqət və həqiqət isə yüksək mənəvi dünyanın – ruhumuzu qəbul edəcək dünyanın insanlara təlqin olunması idi. Quranın kəlamları üzərində formalaşan, şəriətə yiyələnən müsəlman, Allahı tam qəbul etmək yoluna çıxıb təriqətə sahib olmalı və bundan sonra Peyğəmbərimizin (s) həyat tərzi və əməlləri əsasında həqiqətə yüksəlməlidir. Müridizm bu əsaslar üzərində intişar

taparaq, insanlara gələn bütün bələlərin səbəbini Allahın göstərdiyi müqəddəs yoldan azmaqda görürdü. Şəriəti mənimsəyən müsəlman Allaha qovuşmaq üçün müqəddəs yola çıxıb təriqətə sahib olur və bununla da vəlilik dərəcəsinə yüksəlir. Buna nail olan mürid tam kamala yetmiş müsəlman kimi təqdim olunur və o, mürşid adına layiq görülür. Müridizm meydana çıxan zaman siyasi və xüsusən hərbi mənə daşımamışdı. Lakin Qafqazda milli azadlıq mübarizəsi şəraitində Molla Məhəmmədin təbliğ etdiyi və şagirdi birinci imam Qazi Məhəmmədin bütün varlığı ilə qoşulduğu müridizm “qazavata”, yəni müqəddəs müharibəyə çağırış kimi qəbul olunmuşdu. O zaman bütün Dağıstanın Rusiya tərəfindən istila olunması qorxusu yaranmışdı. Rus komandanlığı öz mövqelərini gündən-günə möhkəmləndirirdi. Molla Məhəmməd hiss edirdi ki, artıq vaxt itirmək olmaz və beləliklə, Rusiya işğalı əleyhinə Qazavat meydana gəldi.

Dağıstanda İslamın daxil olma dövrünü dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olduğu halda, Çeçenistan haqqında bunu demək çətinlik yaradır. Y.Z. Əhmədov yazır ki, “ən azı IV-V əsrlərdə, Çeçenlər və İnuşlar arasında xristianlığın erkən formalarını, VII əsrdən isə İslamı qəbul etmə hallarını müşahidə etmək olur. Bununla bərabər, İslamın məhz hansı müəyyən dövrdə Çeçenlər və İnuşların mühitinə daxil olmasına dair heç bir mötəbər mənbə yoxdur [6, s. 208].

Məlumdur ki, Qafqaza ərəb qoşunlarının VIII-IX əsrlərdə həyata keçirdiyi yürüşləri Daryalın dərələrində yerləşən kistin və sanarların müqaviməti ilə qarşılımışdır. Sanar tayfası, Şimali Qafqazın cənub yamaclarında məskunlaşmışdır, ərəblər onlara “as-sannarıyya” demişlər [4, s. 13]. Umarova görə Çeçen-İnuşetiyada İslam dini XVI əsrin ilk yarısında bərqərar oldu [9, s. 280]. Çeçenlərin islamlaşmasında təbii ki, Osmanlı İmperiyasının da təsiri az deyildi. Osmanlı imperiyasının dəstəyi ilə Dağıstanlı müsəlman din xadimləri qonşu Çeçenlər arasında islamın tam yayılmasına çalışırdılar. Çeçenistanın böyük bir hissəsində İslamı fəal şəkildə təbliğ edən Bersa adlı çeçen gənc oldu.

XVIII əsrin ikinci yarısında inuşların islamlaşmasında Şeyx Mansurun fəaliyyəti danılmazdır [7, s. 62]. O özünü imam elan edərək bütün müsəlmanları şəriətə qaytarmaq üçün müqəddəs bir müharibə şüarı altında üsyan təşkil etmişdi. Onun ətrafında Osmanlıların aktiv dəstəyi ilə Çeçenlər, İnuşlar, Dağıstanlılar, Kabardinlər və Vladıqavqazın ətrafında yaşayan Osetinlərin bir hissəsi birləşdi. Bir neçə qələbədən sonra Mansur 1791-ci ildə rus əsgərləri tərəfindən məğlub edilərək əsir alındı və Peterburqa göndərildi. O, 1794-cü ildə Şlisselburq qalasında vəfat etdi.

Dağıstan və Çeçenistandan fərqli olaraq İslam çərkəzlərə Osmanlı İmperiyası və Krım xanlığı vasitəsilə daxil olmuşdur. Çərkəzlər VI əsrdə Bizansın təsiri altında xristianlığı qəbul etmişdilər. Osmanlı arxivlərində XVI əsrdə Çərkəzlərin dini quruluşları haqqında məlumatlar kifayət qədər genişdir. Arxiv qeydlərində 1581-ci ilin avqustunda qeydə alınır ki, Besley və Temirqoy şahzadələri xristian dininə, Kabardey şahzadələri isə müsəlman dininə inanırdılar. 1584-cü ildə Mehmed Aşiki yazırdı ki, Beduev, Xatukaev və Kabardeylilərin qəbilələri çərkəzlər və Temurqo qəbiləsi xristian idi. Lakin sonrakı əsrlərdə, Şimali Qafqazın digər hissələrində olduğu kimi, xristianlığın təsiri Çərkəzlər arasında zəiflədi və onların əksəriyyəti köhnə bütperəst inanclarına geri döndü. XIX əsrdə səyyah K.Kochun qeyd etdiyinə görə, onların öz dini var idi. “Çərkəzlərin bütün dini baxışlarının əsası daha yüksək bir varlığa olan inandır” [11, s. 625].

Osmanlı qubernatoru Fera Ali Paşa, çərkəzlərin İslama daxil olmasında mühüm rol oynamışdır. Fera Ali Paşa qərargahını Anapada yerləşdirərək Çərkəz və Abxaz arasında İslamı yaymaqdan məsul oldu. Krım xanlığı Kuban bölgəsinin çərkəzlərin arasında islamın yayılmasında mühüm rol oynadı. Lakin, çərkəz tayfalarının sosial strukturlarından irəli gələrək İslam çərkəzlər tərəfindən asanlıqla qəbul edilmədi. XIX əsrdə Kabardeylilər istisna

olmaqla, İslam Çərkəz tayfaları arasında yayılmamışdı. Çərkəz cəmiyyətində müsəlman üləmalar sinfi hələ də formalaşmamışdı. Ruhanilər sosial təsir baxımından Çərkəzlər arasında mühüm bir təbəqə deyildilər və həmin dövrdə Dağıstan və Çeçenistanda olduğu kimi sosial qüvvələr yox idi. Çərkəzlərin əksəriyyəti şəriət qaydalarından və ibadətlərdən uzaq idi. Çərkəzlər İslam dininə mənsub olsalar da, lakin dini ibadətlərin icrasına çox diqqət yetirmirdilər. Şəriət qanunlarının tətbiqində maraqlı deyildilər. İslam XVIII əsrin sonlarında aristokrat çərkəz tayfalarının ən qabaqcılları hesab olunan kabardinlər arasında yayılmağa başladı. Demokratik quruluşa malik olan Çərkəz tayfaları arasında XIX əsrin ikinci yarısında İslam dini hakim din olmağa başladı. Xüsusilə 1840-50-ci illərdə, İmam Şamilin təbliğatçıları İslamı çərkəzlər arasında yaymaqda mühüm rol oynadılar.

1807-1809-cu illər arasında İslamın təsiri altında bərabərlik və milli birlik tendensiyaları Kabardin kəndlərində özünü göstərməyə başladı. Kabardada sosial təbəqələrdən başqa, cəmiyyətdə din vəzifələri də mövcud idi. Ayrı bir təbəqə sayılan din adamlarının gəlirləri, azad kəndli təbəqələrindən gəlirdi. Ruhanilər bütün növ vergilərdən və öhdəliklərdən azad edilmişdilər, lakin onlar zadəgan və torpaq sahibləri kimi imtiyazlı olmadılar. Kabardada kəndlilərin gəlirləri üləma üçün əsas gəlir mənbəyidir. Digər sakinlər tərəfindən ödənilən xüsusi xərclər də olmuşdur. Kabarda ailələri, qaziyə illik ailə başına 50 qəpik ödəyirdi [5, s. 90]. Rusiya Şimali Qafqazda azadlıq mübarizəsində dini faktorun vacibliyini nəzərə alaraq, ruhanilərə qarşı çox ehtiyatlı davranırdı. Rusiya XVI əsrdə çərkəzləri pravoslav xristianlığa çevirməyə cəhd etməyə başladı, lakin İslamın bu bölgədə yayılmasının qarşısını ala bilmədi. Yalnız Mozdok rayonunda Kabardinlər xristianlığı qəbul etdilər. Qafqaz dağlarının ən yüksək zirvəsi olan Elbrus dağının ətrafında dağlıq ərazidə yaşayan Qaraçaylar XVIII əsrdə İslamı qəbul etdilər. XVIII əsrin sonunda Qaraçaylar Kabardinlər vasitəsilə İslamı qəbul etdilər. 1782-ci ildə Abuqdan olan İshaq Əfəndi adlı Kabardin təbliğçi Qaraçayları İslama çağırmağa başladı [10, s. 294].

1700-cü illərdə Rusiya əhalisinin böyük qismi müsəlman türklərdən ibarət olan Krımı işğal edərək Qafqaza doğru yönəlməyə başladı. Ardınca isə öz müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq bölgənin demoqrafik quruluşunu dəyişdirməyə başladı. Rusiya bu məqsədini gerçəkləşdirə bilməsi üçün əsasən iki istiqamətli siyasət həyata keçirməliydi. Birincisi, Qafqazdan türklərin sürgün edilməsi; bu siyasət nəticəsində XIX əsr boyunca iki milyondan çox müsəlman-türk əhali öz yurdlarından sürgün edilmiş, qalanları isə öldürülmüşdür. İkincisi, Qafqazda xristianların yerləşdirilməsi siyasətidir; bu siyasətdən irəli gələrək bir tərəfdən slavyan xristianlarını Şimali Qafqazda yerləşdirir, digər tərəfdən də ermənilər Cənubi Qafqaza dəvət edilirdi. Tarixi faktlara diqqət yetirsək ermənilərin aktiv şəkildə Qafqaza köçürülməsi XVIII və XX əsrin birinci rübündə baş vermişdir. Bu, İran və Çar Rusiyasının məqsədyönlü şəkildə xristianları Qafqaz ilə sərhəd olan bölgələrə köçürərək öz mövqelərini gücləndirmək və müsəlman xalqını qarışdırmaq siyasəti idi. Bununla əlaqədar olaraq İrandan köçürülən ermənilərin sayı 40-50 min təşkil edirdi. Rus-türk müharibəsi dövründə və sonra daha 90 min erməni köçürülmüşdü [1, s. 319].

Şimali Qafqazda yerli əhalidən sonra burada yaşayan xalqlar arasında əhəmiyyətli yeri tutan ruslar müsəlmanlar ilə sülh şəraitində yaşaya bilsələr də, bir etnik qrup şəkilində yaşayan ermənilər isə öz iddiaları ilə yerli xalqda qəzəb doğurmaqdadırlar. Özgə torpaqlara sürətlə uyğunlaşmağı bacaran ermənilər tez bir zamanda Şimali Qafqazın ən yaxşı torpaqlarında da məskunlaşa bildilər [4, s. 51]. Onların məskunlaşdıqları Adıgey və Çərkəz respublikaları Şimali Qafqazın ən faydalı torpaqlarındandır.

Beləliklə, demək olar ki, İslamın Qafqaz xalqlarının sosioloji quruluşlarına təsiri xalqlara görə fərqlənirdi. Lakin xarici təhlükəyə qarşı mübarizə İslamın təsirini gücləndirdi və bu din Qafqaz xalqlarının simvollarının ayrılmaz bir hissəsi oldu.

Beləliklə, görürük ki, Rusiya işğalı ərəfəsində Şimali Qafqaz xalqları arasında İslamın yayılması prosesi mərhələlərlə baş vermişdir. Bu zaman İslam getdikcə Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında aparıcı ictimai-siyasi amilə çevrilmişdi. Məhz buna görə də Şimali Qafqazın Rusiya işğalı zamanı xalqların müqavimət hərəkəti məhz islami şüarlar altında həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları (1639-1828). Dörd cildə; Birinci cild. B., 2009, 332 s.
2. Coşğun R., Türkiyə və Kuzey Kafkazyaya əlaqələri. Kuzey Kafkazyadan Türkiyəyə öyrənci hərəkliliğinin dəyərləndirilməsi. Ankara, 2014, s.1-151.
3. Kusko, Mahmut. Kafkas millətləri. Kafkasya Kültürel Dergi, 2 (7), 1965, 6-11.
4. Акаев В.Х. Ислам в Чеченской Республике. М.: Логос, 2008. 88 с.
5. Албогачиева М. С.-Г. Этнография и история ингушского народа в письменных источниках конца XVIII — первой трети XX в. СПб.: Наука, 2011, 179 с
6. Ахмадов Я.З. История Чечни с древнейших времен до конца XVIII века. М., 2001, 424 с.
7. Ислам на Северном Кавказе: история и современность под редакцией Ислама Текушева и Кирилла Шевченко Прага, Medium Orient, 2011
8. Марианна Свиридова, Армянское покорение Кавказа, 2015-06 <https://onkavkaz.com/news/59-armjanskoe-pokorenie-kavkaza.html>.
9. Умаров С.Ц. Эволюция основных течений ислама в Чечено-Ингушетии. Грозный, 1985
10. Koch K. Journey through Russia to the Caucasian lands// The Circassians, the Balkars and the Karachais in the proceedings of European authors. Nalchik, 1974.
11. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/2331/kafkasyada_bir_ulke_cecenistan

УДК 94

С.А.Гурбанова
Гянджинский Государственный Университет

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР И ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ *РЕЗЮМЕ*

Ключевые слова: Ислам, Северный Кавказ, Мюридизм, Чечня, Дагестан, Ингушетия

В статье дается описание этапов распространения и развития ислама на Северном Кавказе. Было отмечено, что на Северном Кавказе ислам впервые начал распространяться в Дагестане. Исламизация Дагестана стала неотъемлемой частью процесса формирования общего пространства исламского мира. В статье также были освещены множество особенностей распространения Ислама в Чечне. Особенно была подчеркнута роль дагестанцев, которые получали поддержку от Османской империи в исламизации чеченцев. В исламизации Ингушетии также была учтена важная роль турецкого элемента и не отрицается некоторое влияние кабардинских феодалов. Все эти вопросы были отражены в статье.

ISLAMIC FACTOR AND FORMATION OF NATIONAL IDENTITY
IN THE NORTH CAUCASUS

SUMMARY

Key words: Islam, Northern Caucasus, Muridism, Chechnya, Dagestan, Ingushetia

The article describes the stages of the spread and development of Islam in the North Caucasus. It was noted that in the North Caucasus Islam first began to spread in Dagestan. The Islamization of Dagestan has become an inseparable part of the process of forming a common space of the Islamic world. The article also highlighted many features of the spread of Islam in Chechnya. The role of the Dagestanis, who received support from the Ottoman Empire in the Islamization of the Chechens, was especially emphasized. In the Islamization of Ingushetia, the important role of the Turkish element was also taken into account and some influence of the Kabardian feudal lords is not denied. All these questions were reflected in the article.

Daxil oldu: 10.02.2023-cü il